

Emancipatorni naboj projekta Slovensko javno mnenje

PREDSTAVITEV: Niko Toš (1934), diplomirani pravnik, doktor socioloških znanosti, redni profesor sociologije na FDV. Leta 1962 je pripravil prvi projekt za raziskovanje javnega mnenja v Sloveniji. Od leta 1966 dalje vodi Center za raziskovanje javnega mnenja, od 1968 je nosilec projekta »Slovensko javno mnenje«. Bil je predsednik Slovenskega sociološkega društva in Jugoslovanskega združenja za sociologijo v več mandatih, dolgoletni direktor Raziskovalnega inštituta in bivši dekan FDV. Je avtor in soavtor več knjižnih del in več kot 100 znanstvenih člankov s področja proučevanja socialne strukture, politične zavesti, religiologije, mednarodnih migracij itd. Iniciral in izpeljal je vrsto aplikativnih projektov na različnih socioloških področjih. V zadnjem času se sistematičneje ukvarja z raziskovanjem učinkov prehoda na politično zavest, volilnimi procesi in strankarskim opredeljevanjem.

UREDNIŠTVO: Sigmund Freud je nekoč skromno izjavil, da je njegovo življenje pomembno samo v odnosu do psihoanalize. Vi ste po osnovni izobrazbi pravnik, pa vendar – če uporabiva Freudovo prisposodobu – vaše življenje ni pomembno v odnosu do prava, ampak v odnosu do sociologije. Nekateri pravijo, da so slovensko sociologijo »postavili na noge« pravniki.

N. TOŠ: Šlo je enostavno za to, da je dozorel čas za sociološko konceptualizacijo in družboslovno analizo. Ponujala se je priložnost filozofom, psihologom, ekonomistom in pravnikom, saj sociologija kot poklic konec 50-ih let v Sloveniji ni bila vzpostavljena. Da so prav pravniki prestopili okvire svoje poklicne zamejenosti, je povezano vsaj s tremi okoliščinami. Prvič, pravo se je v tem času postopoma sproščalo in odmikalo od svoje do tedaj izrazito razredno in ideološko represivne funkcije. V razvoju jugoslovanskega povojnega revolucionarnega prava je morda to točka, ki jo je mogoče pojasniti s Durkheimovim razumevanjem represivne in restitutivne vloge prava. Prevladovanje represivnega prava je po njegovem mnenju značilno za družbe s prevladujočo mehanično solidarnostjo in je namenjeno za vzpostavljanje socialne enakosti – in jugoslovansko revolucionarno pravo je bilo v prvem 15-letnem obdobju izrazito represivno, v njem je prevladovalo kazensko pravo. In šele kasneje se postopoma uveljavljajo restitutivni vidiki prava, čeprav na poseben način, skozi t. i. »samoupravno« pravo, ki je deloma nadomeščalo in izpodrivalo civilno pravo. Prevladujočemu egalitarizmu in političnemu voluntarizmu tistega časa navkljub pridejo bolj do izraza institucije civilnega prava, ki zagotavljajo posamezniku pravno varstvo in fiksirajo socialne razlike. Odmik od represivnega prava je ob obilici empiričnih izkušenj z njim vodil k sociološki paradigmi. Deloma pa je k temu spodbujal tudi koncept študija, ki je v izhodišču gradil na neke vrste pravni filozofiji, na teoriji države in prava, na pravni zgodovini.

vini, primerjalnem pravu itd. V pravniskem študijskem curriculumu se v tem času prvi pojavijo tudi zametki sociologije: uvod v družbene vede. Seveda ob tem ne kaže zanemariti vpliva posameznih profesorjev: Gorazda Kušarja in še posebej Jožeta Goričarja, ki ga danes upravičeno štejemo za starostno slovenske sociologije. Drugič, vse povedano kaže, da razdalja med pravom in sociologijo ni velika, oziroma drugače povedano, da je pravo ena od možnih poti v sociologijo. Bližnja povezava obeh področij je sociologija prava, ki proučuje pravne norme in pravne institucije. Kot teoretična in empirična disciplina sociologija prava opazuje in raziskuje potek uporabe prava in je izhodišče kritike prava. Tako se v eni svojih usmeritev sociologija prava ukvarja z vprašanjem, kako, denimo, sodišča zakone dejansko uporabljajo, katerim ciljem pri tem sledijo in kakšni so povzročeni družbeni učinki oziroma družbene posledice. Usmerjena je torej v pravno prakso, v živečo prakso in v raziskavo družbenih posledic konkretne uporabe pravnih norm. Morda pa je odmik od prava k sociologiji konec 50-ih let tudi izraz frustriranosti ob zaznavi individualnih in družbenih učinkov represivne pravne prakse.

Pa vendar ne bi mogel trditi, da moje življenje ni pomembno v odnosu do prava in pravnikov. Moj oče je bil pravnik in morda je prav to in dejstvo, da je profesionalno »deviral« in da je svoje najboljše poklicno življenjsko obdobje preživel kot srednješolski ravnatelj in profesor, vplivalo na mojo odločitev o študiju prava. Ko sem pri 24-ih letih diplomiral, sem imel za sabo že nekako tri leta »pravne prakse«. Šlo je za čas, ko so predpisi dopuščali, pred tem pa celo spodbujali vključevanje laikov v pravosodni sistem. Sam sem od jeseni 1956 pridobival pravniške izkušnje najprej kot pripravnik in nato kot namestnik okrajnega tožilca. To me je privedlo do tega, da sem se na dan diplome pravniskemu poklicu dokončno odpovedal in kot aspirant »preskočil« na področje sociologije. Vendarle pa se moje povezave s pravom in pravniki s tem niso povsem sklenile: ne le da je moj oče bil pravnik, tudi moja hči in sin sta pravnik.

Kar zadeva misli, da so slovensko sociologijo postavili na noge pravniki, je morda presmela. Brez dvoma pa so pri vzpostavljanju in razvoju sociologije odigrali pomembno vlogo. Imena profesorja Jožeta Goričarja in njegovih nekdanjih študentov, kasnejših asistentov, doktorandov itd: Zdravka Mlinarja, Petra Klinarja, Jožeta Derganca in kasneje Petra Jambreka, Albina Igličarja in drugih so seveda izrazito prepletena z razvojem slovenske sociologije.

UREDNIŠTVO: Vsekakor pa so pravniki oblikovali in vsaj v pionirskem obdobju tudi sami »obvladovali« slovensko empirično sociologijo. So obstajali kakšni posebni razlogi, da je na filozofski fakulteti prevladovala in še prevladuje t.i. teoretična, na FDV pa se je vseskozi razvijala tudi t.i. empirična sociologija?

N. TOŠ: Poleg omenjenih so na konceptualizacijo družboslovnega študija na nekdanji Visoki šoli za sociologijo, politične vede in novinarstvo in kasnejši fakulteti, današnji Fakulteti za družbene vede, pomembno vplivali še drugi pravniki: Adolf Bibič, Boštjan Markič, Ernest Petrič. Vsi navedeni so bili poklicni pravniki z nekaj pravosodne prakse in vse so v družboslovni prostor vrgli podobni motivi. Živeče pravo je po svoji naravi empirično: objektivnemu in občutljivemu kritičnemu opazovalcu odprlo pogled v socialne situacije in individualne usode. Sodnikovo delo je kot neke vrste brezkončna nadaljevalka, polna prepletenih in neskončno tragičnih usod posameznikov, družin, skupin, kot da jo z izjemno močjo filmskega izraza zasnoval kak Vittorio De Sica. Sociologija, ki se je razvijala pod vplivom »pravniških ubežnikov«, ni bila predvsem filozofsko oziroma ideološko koncipirana, raz-

vijala se je kot veda za razumevanje in kritiko družbene prakse. Zato so za zgodnje obdobje razvoja slovenske sociologije značilni najprej »zakoličenje« disciplinarnih področij znotraj nje, iniciiranje raziskav na področjih t.i. posebnih sociologij: sociologije lokalnih skupnosti, sociologije dela, industrijske sociologije, sociologije prava, sociologije družine, sociologije množičnih občil ter utemeljitve raziskav socialne strukture, socialne mobilnosti, družbene neenakosti, mednarodnih migracij itd. V temelju teh posebnih sociologij pa je seveda empirično raziskovanje in zanje posebej pomembna »šola« in raziskovalna praksa, ki se je v začetku in sredini 60-ih let razvila na Inštitutu za sociologijo. Že konec 60-ih let pa je, še posebej z ustanovitvijo Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, ta »šola« dobila svoje sidrišče na naši fakulteti.

Razvoj sociologije na FDV in njenih predhodnicah (VŠPN, FSPN) je bil v rokah skupine mladih zagnanih ljudi, ki so se bili poleg teoretičnega študija pripravljali lotevati tudi empiričnih projektov. Sociologija se je hitreje »kompletirala« in v sodelovanju z Inštitutom za sociologijo ustvarila ljubljansko empirično sociološko šolo, ki se je pomembno razlikovala npr. od beograjske, ki jo je v tem času – vse do razpada Jugoslavije – bolj označevala socialno-filozofska in ideološka usmerjenost. Takšna usmerjenost se je kasneje z razvojem vse bolj potrjevala.

UREDNIŠTVO: In Vi? Vi ste nekako najgloblje zabredli v empirično sociologijo. Najmanj, česar vas lahko bremenimo, je odgovornost za vzpostavitev projekta Slovensko javno mnenje. Kaj lahko poveste v svojo obrambo? Ste se kot nesojeni pravnik slučajno zapletli v ta projekt ali so Vas vodile posebne afinitete?

N. TOŠ: Kot vsak obdolženec bi se branil s pojasnjevanjem dobrih namenov. Priznal bi tudi, da se dolgoročnih posledic nisem v celoti zavedal. Krivde za nastanek projekta Slovensko javno mnenje pa seveda ne bi mogel zanikati.

Prebегlega pravnika in aspiranta na Inštitutu za sociologijo me je leta 1962 na pogovor povabil takratni direktor Instituta za javno upravo na Pravni fakulteti in moj nekdanji profesor Lado Vavpetič in me spodbudil, naj se lotim pregleda literature in pripravim zasnovo projekta za raziskovanje javnega mnenja. Z Inštitutom sem celo sklenil pogodbo o pripravi takega projekta. Vavpetič je raziskovanje javnega mnenja videl oz. dojemal v funkciji učinkovitega upravnega delovanja. Seznanjen je bil predvsem s francoskimi zgledi vključevanja raziskovanja javnega mnenja (IFOP) v sistem celovite javne uprave. Projektna skica za raziskovanje javnega mnenja je torej nastala kar nekaj let prej, kot je bil ustanovljen Center za raziskovanje javnega mnenja. Seveda pa razmere, predvsem politične, za tako početje še niso dozorele. Te so se pokazale šele kasneje po t.i. brionskem plenumu (1966) in »obračunu z Rankovičem«. Da smo lahko zasnovali program raziskav SJM, je bilo potrebno več izkušenosti v empiričnem raziskovanju. Naša prva empirična učna delavnica je bila velika raziskava »množičnih komunikacijskih sredstev«, ki jo je vodil Stane Saksida. V njej je sodelovala skupina psihologov, ki so bili metodološko bolj izšolani kot pravniki. Raziskava je bila izvedena na vzorcu 12.000 oseb, ki ga je zasnoval profesor Marjan Blejec.

Prve izkušnje iz empiričnega raziskovanja sem v letih 1962 do 1968 dopolnjeval s študijem literature pri pripravi metodološkega priročnika za študente in z izpeljavo vrste študentskih raziskav na aktualne teme. Projekt SJM pa je nastajal konec leta 1966, ko sem pripravil prve programske in organizacijske skice za ustanovitev Centra za raziskovanje javnega mnenja in seveda kasneje, še posebej ob snovanju prve letne raziskave SJM 1968.

UREDNIŠTVO: Vemo, da »oblast« ni ravno s fanfarami spremljala dela in zlasti rezultatov Centra. Predvidevam, da je bilo takrat treba dobiti »zeleno luč« za začetek. Kako ste jih prepričali, da je ob dejstvu »slovitih varnostnih« ocen sploh treba meriti javnomnenjski utrip?

N. TOŠ: Ob vsem začetku, ob ustanovitvi centra in prvi raziskavi je bila oblast raziskovanju naklonjena. Brez te začetne naklonjenosti program raziskav javnega mnenja ne bi mogel zaživeti, kajti empirično raziskovanje potrebuje infrastrukturo: podatkovne baze za izdelavo vzorcev, mrežo terenskih sodelavcev, denar za poplačilo terenskega dela ter vnosa in obdelave podatkov itd., itd. Brez odobritve oblasti ne bi mogli dobiti denarja. Stek ugodnih okoliščin, kot so prenos raziskovalne izkušnje iz Zahodne Evrope in Amerike, objava prvih metodoloških priročnikov v srbohrvaščini in slovenščini, uveljavljanje empiričnega pristopa na področjih posebnih sociologij, širitev študijev družbenih ved in še posebej sociologije v vseh jugoslovanskih univerzitetnih središčih v tem času in po drugi strani razplet političnih razmerij, ki je izražen skozi »obračun z Rankovićem«, sproščanje, liberalizacija političnih odnosov itd. Ustvarjen je bil celo vtis, kot da politika naroča raziskovanje političnega javnega mnenja. Seveda pa tudi na začetku ni šlo povsem brez nezaupanja. Polno drobnih spletk se je spletlo okoli vprašanja, kje naj se center ustanovi, kdo naj ga vodi, kako naj poteka raziskovanje in kdo naj ga nadzira. Že ob drugi letni raziskavi (1969) pa je do raziskovanja javnega mnenja prevladovalo predvsem nezaupanje. Za prvi dve, tri raziskave smo do potrebnega denarja prišli sorazmerno zlahka. Kasneje pa, odvisno od trenutnega razporeditve oz. nerazporeditve, sploh ne ali deloma in le z veliko vztrajnostjo, iznajdljivostjo in ob dobršni meri samopomoči. Izkazalo pa se je namreč, da si je raziskava z leti poleg ostrih dogmatskih kritikov vse bolj pridobivala tudi zavezanke in podpornike. Res pa je, da v 70-ih letih nismo vzdržali letne dinamike raziskave. Tako smo, denimo, v obdobju 1973–1981 lahko izvedli le pet letnih raziskav.

Finančni nadzor pa ni bil edini delujoči nadzor. Center je namreč v začetku 70-ih let »usmerjal« poseben svet, ki je bil po svoji sestavi podoben kakemu današnjemu kulturnemu forumu. Razprave v tem svetu so zadevale konceptualna, metodološka vprašanja in vprašanja nadzora nad postavljanjem vprašanj. Ko je v sredini 70-ih let na zahtevo CK-ja na fakulteti potekal proces t.i. politične diferenciacije, je bila raziskava SJM deležna ostre ideološke kritike, še posebej t.i. zahodni mešanski individualistini koncept, ki da je bil vgrajen v projekt SJM. Kritiki so terjali, da raziskavo, ki je utemeljena na opazovanju vzorčno izbranih posameznikov, ki jih anketiramo v intimi družinskega okolja, nadomestimo z opazovanjem skupin občanov v krajevni skupnosti oziroma skupin proizvajalcev v osnovnih proizvodnih in samoupravnih kolektivih. Šlo je torej za poizkus likvidacije raziskave političnega javnega mnenja, ki pa ni uspel. Vselej se je tudi v politiki našlo nekaj razumnih ljudi in predvsem: avtonomija raziskovalcev je s povečevanjem izkušnje močno narasla. Kasneje pa so se razmere, vsaj kar zadeva razumevanje globljih smotrov tega raziskovanja, bistveno izboljšale in težav v zvezi s financiranjem raziskave v okviru raziskovalne skupnosti ni bilo več. Seveda pa so spomini o mučnih in napadalnih političnih razpravah ob vprašalnikih in ob rezultatih naših raziskav ostali. Zdi se mi, da je bil vrhunec grozečega pritiska poizkus zakonske ureditve vseh oblik zbiranja podatkov. To bi družboslovna, sociološka raziskovanja ob statističnih postavilo pod popolni ideološki in administrativni nadzor. Hvala bogu pa do tega ni prišlo.

UREDNIŠTVO: Danes se veliko govori o pritiskih politike na neodvisnost znanosti in znanstvene dejavnosti. Ali torej lahko iz vašega odgovora sklepamo, da javnomnenjske raziskave niso doživljale le posrednih pritiskov, ampak tudi neposredne?

N. TOŠ: Seveda, nesporno, šlo je tudi za neposredne pritiske. Res pa je tudi, čeprav se lahko zdi čudno, da se je bilo mogoče neposrednim pritiskom lažje ubraniti. Tisto, čemur se je bilo težje ubraniti, pa se je plazilo okoli nas, je oteževalo, odlašalo ali celo preprečevalo naše delo. Na primer to, da smo bili raziskovalci varnostno »pokriti«, da se v določenem obdobju naši obrazi, glasovi in besede sploh niso pojavljali v sredstvih množičnega obveščanja in da so o izidih raziskav več pisali novinarji iz Zagreba, Beograda kot pa iz Ljubljane, da smo bili na sestankih političnih forumov deležni metodoloških nauk o tem, kako in s kakšnimi sredstvi se raziskuje v razmerah socialističnega samoupravljanja, da smo vedno znova dobivali opozorila o tem, da vprašanj, ki so »dokončno« rešena v ustavi in temeljnih zakonih, ne smemo problematizirati z ugotavljanjem mnenj itd. Spomnim se mučnih debat ob vprašanjih, ki bi oz. so pokazala različnost pogledov ljudi na ključna politična, socialna in razvojna vprašanja. Eno takih je bil poizkus takratnega sekretarja CK-ja, da bi preprečil postavitev vprašanja o stališčih do kmetijskega maksimuma. Velika prednost raziskovalcev, članov skupine SJM, pa je bila naša notranja povezanost in medsebojna solidarnost. Če bi notranja povezava popustila, bi projekt propadel.

UREDNIŠTVO: So kompromisi, ki so, kot domnevam, sledili takšnim ali drugačnim pritiskom, vplivali zgolj na ne/odpiranje tem ali so dejansko, kot se to danes včasih špekulira za nazaj, krojili tudi same profile?

N. TOŠ: Celotna raziskava SJM, vse od leta 1968 dalje je dokumentirana. Konceptualizacija in operacionalizacija vsake letne raziskave tako v njenem longitudinalnem kot v njenem aktualnem delu temeljita na analizi družbenih razmer v časovnem kontekstu. Seveda pa razkriva tudi raziskovalčeva gledanja in vrednotenja in morda tudi njegove kompromise in umike. Vsakokratna letna raziskava SJM je sledila poglobljeni konceptualni razpravi. Iskali pa smo tudi ustrezne operacionalne rešitve – in se pri tem učili. Delo pri pripravi letne raziskave je bilo iz leta v leto lažje. Vse več izkušenj in znanja smo imeli in vse lažje smo se dokopali do presoje o tem, kaj je bistveno in kaj torej kaže raziskovati. Zavestnih kompromisov nismo delali. Šele podrobna analiza celotnega raziskovalnega gradiva v kontekstu časa pa bo pokazala, ali smo se podzavestno izogibali perečim temam. To, da bi pritiski krojili »profile«, torej razlage in morda celo same podatke, o tem v našem delu ni sledov. Ob tem pa se je postavljalo drugo vprašanje, ki je profesionalno etično enako pomembno. Namreč, ali lahko zagotovimo javnost rezultatov našega raziskovanja? S sredstvi, ki so nam bila na razpolago, smo si prizadevali zagotavljati javnost rezultatov naših raziskav, vendarle bi lahko obdobje 70-ih let v tem pogledu označil bolj kot čas »sedmih let skomin«. Zadnje dni sem se ukvarjal z redigiranjem zapisov okroglih miz in intervjujev ob vsakoletnih rezultatih raziskav SJM, ki bodo izšli v knjižni seriji Dokumenti SJM. Pregled tega gradiva pokaže, da se je Delo odprlo do raziskovalcev šele v sredini 80-ih let, medtem ko so nekaj let pred tem na teme iz naših raziskav pisali posamezni pogumni novinarji – z več ali manj sreče. Lahko bi rekel, da je pretok informacij in interpretacij iz raziskave SJM odprt dejansko šele dobrih 10 let.

UREDNIŠTVO: Razmere za raziskovanje javnega mnenja in nasploh za empirično sociološko raziskovanje v Sloveniji niso bile najugodnejše. In kakšne so bile razmere na tem področju v drugih republikah nekdanje Jugoslavije?

N. TOŠ: Če označiva razmere na tem področju za neugodne, potem velja, da so bile v drugih univerzitetnih središčih, npr. v Zagrebu in Beogradu, neprimerljivo težje in slabše. To lahko ponazorim s primerom hrvaškega projekta raziskovanja javnega mnenja, ki je leta 1971 dokončno »zmrznil«, pa tudi s primerom projekta t. i. jugoslovanskega javnega mnenja, ki ga je iz sredine 60-ih let vodil Institut za družbene vede v Beogradu in ki je dokončno obstal leta 1970. V Srbiji je npr. raziskovanje javnega mnenja potekalo le ob sporadičnih naročilih republiških in mestnih partijskih organov in pod njihovim popolnim nadzorom. Čeprav neugodne so torej razmere v Sloveniji težko primerljive s stanjem empiričnega družboslovnega raziskovanja v drugih predelih Jugoslavije. Teza o »mortifikaciji jugoslovanske sociologije«, ki so jo konec 70-ih let izrekli najuglednejši jugoslovanski sociologi tistega časa: Rudi Supek, Veljko Rus, Ivo Kuvačić in vrsta drugih, dovolj pristno označuje stanje na tem področju.

UREDNIŠTVO: Na televizijskem omizju je neka osebnost na javni funkciji tolmačila javnomnenjske rezultate, ki niso ustrezali njegovim razlagam, kot verjetno pristne, a kot rezultat polstoletnega pranja možganov. Je javnomnenjski profil, ki ga izrisujejo javnomnenjske raziskave, dejansko posledica »opranih možganov« slovenskih državljanov?

N. TOŠ: Raziskave, opravljene v okviru projekta SJM v obdobju več kot 25 let v Sloveniji, po mojem mnenju označujejo štiri zaokrožene faze v razvoju, spreminjanju in izražanju mnenj, stališč in vrednot. Tako so npr. naše prve raziskave konec 60-ih let nakazovale razkroj dogmatičnih ideoloških postavk realnega socializma in vidno liberalizacijo, sproščanje pogledov ljudi in njihovih vrednotenj. V 70-ih letih pa je »pranje možganov« prišlo bolj do izraza. To fazo bi lahko označili kot obdobje redogmatizacije in resakralizacije ideološke zavesti. Tretja faza zajema obdobje 80-ih let, ko spoznanje o krizi dozoreva v postopen, celo sunkovit preobrat v smeri zavračanja ideoloških postavk in nakazovanja alternativnih rešitev ter novih vrednot kot podlage za usmerjanje življenja in družbenega razvoja. Četrta faza pa je obdobje v razvoju Slovenčeve politične zavesti, ko se ta spusti na realna tla postsocialistične preobrazbe v smeri tržno urejene družbe. Po mojem mnenju – in na podlagi izidov raziskav – bi samo za obdobje 70-ih let lahko trdili, da je v njem uspešno delovala »centralna pralnica možganov«. V tem obdobju je sposobnost ljudi za kritično presojo nadomeščal konformizem. Anti-ideološkost, ki je sicer značilna smer spreminjanja vrednot v zahodnoevropskem kulturnem prostoru, je v tem času v jugoslovanskem, pa tudi slovenskem prostoru ustavljena, oživljajo pa oblike civilne religije, ritualizem in podobno. Pri tem seveda ne smemo pozabiti, da je to obdobje rasti življenjskega standarda, pa čeprav na goljufivih osnovah. Konec 70-ih let pa ta zastor pade. Ljudje so pretreseni zaradi sprememb, ki nastajajo v njihovem življenju. Pranje možganov v takšnih razmerah v Sloveniji ne deluje več. Vrednotenja ljudi se vse bolj sproščajo dogmatskih pritiskov. Procesi trgiranja ideoloških spon so hkrati svojevrstni sekularizacijski procesi. Osnovnega spoznanja, namreč, da je »danes življenje mnogo slabše kot včeraj oziroma kot pred desetimi leti« in da ni pravih možnosti za izhod, ni mogel več prikriti noben ideološki aparat. Kritična zavest, ki se v tem času

oblikuje, seveda ni v celoti razbremenjena napačnih predstav – in vendar je predvsem usmerjena k novim vrednotam: priznavanje človekove individualnosti, človekovih pravic, prvinske povezanosti med delom in lastnino, samobitnost naroda. Ljudje vse več pričakujejo od družbenega preobrata, od lastninskega preoblikovanja družbe, od demokratičnega preoblikovanja vseh družbenih institucij, od narodnega osamosvajanja. Medtem ko so pričakovanja ljudi v zvezi z osamosvajanjem v glavnem izpolnjena, pa ekonomsko in socialno preobrazbo družbe spremljata nezadovoljstvo in tudi nostalgija. Ne nostalgija po starem sistemu, temveč spomin na boljše razmere v preteklosti in občutek izgube: izgube varnosti zaposlitve, občutka socialne varnosti. Hotenja in vrednotenja ljudi so pristni izrazi vrednotenja razmer, tako kot jih doživljajo. Razmere je treba spreminjati in z njimi ljudi in njihova vrednotenja. Politika, ki se sklicuje na oprane možgane Slovencev, v svojem bistvu ni nič drugega kot le repriza, ponoven poizkus pranja možganov. Ljudje, ki ne mislijo in vrednotijo kot jaz, ne vrednotijo svobodno. Treba jih je osvoboditi njihove presoje. Neke vrste drakonska varianta lustracijskega zakona bi bila torej potrebna, ki bi odrekla politično opravilno sposobnost volilnemu telesu. Nadomestili pa bi ga z voljo izbrancev.

Dodam pa še, da je mogoče o »latentnem komunizmu« v zavesti oziroma podzavesti Slovencev mogoče sklepati na podlagi mednarodnih primerjalnih raziskav. Zadnja leta je teh vse več in vse bolj očitno je, da Slovenci po svojih vrednostnih usmeritvah vse manj ali sploh ne odstopajo od evropskih povprečij. Naši »oprani možgani« namreč proizvajajo podobne presoje, čustvovanja in vrednotenja, kot so značilne za druge zahodnoevropske narode. To lepo ponazarja primerjalna analiza religioznosti oziroma verskega čustvovanja ljudi v vzhodno- in srednjeevropskem prostoru, v zahodnoevropskem prostoru in med Slovenci. Ni dvoma, da je bila religiozna zavest Slovencev v povojnem času najbolj izpostavljena ideološkemu pritiskom in omejitvam. Sledilo pa je obdobje sprostitev in spoštovanja človekove individualnosti in njegovega verovanja. Slovenčeva religiozna zavest je danes v enaki meri sekularizirana in sproščena, kot to velja za večino zahodnoevropskih nacij. To je samo dodaten argument proti tezi o opranih možganih.

UREDNIŠTVO: Sicer pa se zdi, da se spet obnavlja manira, da politiki tolmačijo javnomnenjske rezultate kot prave ali napačne. Je občutek o izjemno pogumnem spuščanju politikov v strokovna vprašanja točen?

N. TOŠ: Tudi za preteklost velja, da se niso vsi politiki spuščali v presojo strokovnih vprašanj. To pa velja tudi za dandanašnji čas. Ob tem pa gre za ključno vprašanje, namreč kakšna je politična kultura politikov. Smo pa na začetku obdobja nove, demokratične institucionalizacije družbe. Ta proces zapolnjujejo nove politične tvorbe, politične stranke z novimi ljudmi, ki jih na državnozborsko obalo naplavlja volilni sistem. Čim bolj bo prevladovala neposrednost v procesu volitev, tem manj se bodo politične stranke uveljavljale kot prilaščevalke politične moči in države. V razmerah nedozorelega političnega pluralizma lahko le demokratizacija volitev prispeva k pozitivni kristalizaciji, čiščenju in strnjevanju političnega prostora.

UREDNIŠTVO: V letih demokratizacije, v letih, ko se je trasirala pot iz enopartijskega sistema, so se oporečniki pogosto sklicevali na rezultate javnomnenjskega raziskovanja – v prvi vrsti ravno na SJM, ki je nastopalo z avtoriteto stroke – da bi

oporekali legitimnost oblasti in njenih konkretnih postopkov. Bi lahko rekli za SJM, da je nosilo v letih prehoda emancipatorni naboj, da je z odpiranjem tem (denimo: verbalni delikt, smrtna kazen, vojaščina, jezik, nacionalna identiteta itd.) aktivno posegal v proces demokratizacije?

N. TOŠ: Projekt SJM je bil opazovalec in udeleženec procesa demokratizacije hkrati. Raziskovalna skupina, ki je vseskozi vodila raziskavo, si je prizadevala z odpiranjem tem posegati v te procese. Seveda pa je pri tem bila uspešna le v meri, v kakršni ji je odkrito javno mnenje »sledilo«. Tako je raziskava razkrivala zametke in nato pogosto epidemično širjenje stališč in vrednotenj, ki so bila v diametralnem nasprotju s politično razglašenimi. Raziskava je tako že zgodaj pokazala stališčno podlago realnega političnega pluralizma, nakazovala je vse radikalnejše zavračanje politike jugoslovanske zveze komunistov, nakazovala je vse bolj zapletena in zaostrena razmerja v prostoru mednacionalnih odnosov in hkrati naraščajočo nacionalno identiteto oziroma prebujanje nove narodne samozavesti ter občutljivo vrednotenje položaja narodnega jezika in kulture. Nakazala je naraščajočo zavest o pomenu človekovih pravic in zavržnosti vseh oblik njihovega kršenja. Skratka, z raziskavo smo posegli po vseh aktualnih temah, ki so izstopale v procesu liberalizacije in s težnjo po demokratičnem preoblikovanju družbe. Verbalni delikt, odnos do smrtne kazni, odnos do civilnega služenja vojaškega roka, služenje vojske v Sloveniji, vprašanje jezika v vojski, stališča do denarja za represivni državni aparat, mednacionalni odnosi, stališča do pomoči manj razvitim, pravica do kulture naroda, odnos do družbenih gibanj, proces proti četverici, temeljne libertetne vrednote, stališča do političnega oz. strankarskega pluralizma, urejanje odnosov v federaciji, vrednotenje odprtosti in usmerjenosti k Evropi, stališča do preteklosti in zahteva za popravilo krivic in tako naprej – s tem in podobnimi problemi se je raziskava pridruževala aktualnemu gibanju, prispevala k uveljavljanju demokratične kulture in s tem morda res dejavno posegla v proces demokratizacije.

UREDNIŠTVO: Ampak če pogledamo, kdo se je v posameznih obdobjih pojavljal med najuglednejšimi osebnostmi, bomo našli v vseh obdobjih enostrankarskega režima med najuglednejšimi osebnostmi tudi predstavnike t. i. trdne linije. Kako razložiti ta pojav? Ali Slovenci izbirajo gospodarje?

N. TOŠ: Samo v dveh obdobjih smo raziskovalno načenjali ugled politikov: konec 60-ih let in od sredine 80-ih let dalje. Prvi poizkus raziskovanja tega pojava smo končali po treh oziroma štirih letih vsaj iz dveh razlogov hkrati: prvič, ker nas je zaradi tega vladajoča politika frontalno napadla – in je to lahko na videz primer neposrednega političnega pritiska na raziskovalca; in drugič, ker v spremenjenih razmerah prevladujoče indoktrinacije v začetku 70-ih let ugleda politikov enostavno ni bilo smiselno raziskovati. Iz sredine 80-ih let pa teče ta smer raziskave kontinuirano. Ob tem lahko rečem predvsem tole: javno mnenje do zdaj na »prestol« uglednega politika ni privzdignilo nikogar, ki si v tistem času v slovenskem prostoru ne bi prizadeval za uveljavljanje nečesa pozitivnega. To brez dvoma velja za Staneta Kavčiča, ki je bil nesporni mnenjski voditelj in ugledni politik konec 60-ih let v Sloveniji, to pa še posebej velja tudi za Milana Kučana, ki si je kot predsednik slovenske zveze komunistov po 1985. letu postopoma pridobil in utrdil širok ugled, ki je dosegel kulminacijsko točko leta 1991 po t. i. 10-dnevni vojni in mednarodnem priznanju Slovenije. V tem obdobju pa si je izjemen ugled

ustvaril tudi Janez Drnovšek. Medtem ko ugled drugih, še posebej voditeljev Demosovega obdobja, bolj ustreza prispodobi o kresnici. Samo majhnemu številu politikov pa se je uspelo uveljaviti v njihovih »segmentih«. To, denimo, velja za Janeza Janšo, ki ga izbirajo za svojega voditelja predvsem volivci strank t. i. slovenske pomladi in še posebej SDSS.

UREDNIŠTVO: Vsekakor pa je vpeljava večstrankarskega sistema dala novega vetra SJM-jevski ladji. Šele s spremljanjem političnih preferenc, determinant političnih preferenc, politične kulture, anatomiziranjem volilnega telesa se je javnomnenjsko raziskovanje nekako zaokrožilo. Koliko konsistentno in stabilno je danes volilno telo? Lahko po vašem mnenju še pride do velikih prerazporeditev volilnega telesa?

N. TOŠ: Poleg prehoda na vestrankski sistem je SJM-jevski ladji dala novega vetra predvsem osamosvojitve. Gre za dve pomembni okoliščini, ki raziskavi odpirata nova obzorja. Osamosvojitve, torej oblikovanje mednarodno priznane slovenske državnosti dodaja raziskavi SJM v mednarodnem prostoru atribut nacionalnega projekta. Že leta nazaj smo se trudili, da bi se z našim projektom pridružili sorodnim mednarodnim kooperativnim raziskavam. Pa pri tem nismo bili uspešni, saj nismo zadostili merilu »nacionalnega« projekta. Slovenija kot republika znotraj Jugoslavije ni bila subjekt mednarodne primerjave, žal tudi sociološke ne. V mednarodne projekte bi se lahko vključevali le ob zagotovitvi, da bomo izvajali raziskave na celotnem ozemlju Jugoslavije. To pa je bilo praktično nemogoče. Z osamosvojitvijo pa smo na podlagi ocene našega dosedanjega raziskovanja postali polnopravni člani International Social Survey Program in tako že peto leto izvajamo mednarodne primerjalne raziskave problemov, ki so izrazito pereči tudi za slovensko družbo: razumevanje socialne funkcije države, raziskovanje religioznosti in stališča do cerkve, raziskava vrednot o okolju in ekologiji, raziskava nacionalne identitete, vrednotenje družine in spolnih vlog itd. Poleg tega smo se vključili v pomemben mednarodni projekt raziskovanja vrednot, ki v časovnih presledkih nekaj let zajema vrednote ljudi v več kot 30-ih državah sveta (World Value Survey), vključeni smo v različne raziskave, ki so usmerjene v opazovanje tranzicijskih procesov v Srednji in Vzhodni Evropi in tako naprej. Širi se torej register raziskav, ki omogočajo mednarodno primerjalno analizo raziskovalnih problemov in na nov način odpirajo pogled na Slovenijo in Slovence nam samim in drugim evropskim narodom.

Vključevanje v mednarodne primerjalne projekte pa je pomembno še z vidika vrednotenja našega dotakratnega dela. Primerjava projekta SJM z velikimi podobnimi projekti v svetu, npr. z General Social Survey, ki ga izvaja NORC (National Opinion Research Center) Chicago, ali ALLBUS, ki ga izvaja ZUMA v Mannheimu, pokaže, da smo v glavnem delali dobro in da glede evropskih oziroma svetovnih družboslovnih raziskovalnih standardov v ničemer bistveno ne zaostajamo.

Seveda pa je politični pluralizem, kot se izraža skozi delovanje političnih strank in pluralne volitve, dal, kot pravite, našemu raziskovanju novega vetra. Če smo v 80-ih letih razkrivali pluralnost stališč, se nam je v 90-ih dejansko odprlo novo široko področje raziskovanja političnih strank in volilnega ravnanja. Da je bil ta prehod pomemben za slovensko družboslovje in še posebej za sociološko proučevanje volilnih procesov, ponazarja dejstvo, da sta pojav volitev in opredeljevanje do strank, denimo, v Zvezni republiki Nemčiji dale najbolj pogost objekt empiričnega družboslovnega raziskovanja, da po obsegu močno prednjačita pred vsemi

drugimi raziskovalnimi problemi in komaj kaj zaostajata za raziskavami potrošniških navad in trga dobrin. Tudi pri nas je raziskovalni pristop na tem področju skorajda del vsakdanje prakse.

Strankarski pluralizem predpostavlja nov način političnega opredeljevanja. Ljudje se ne izrekajo več za ali proti, temveč izbirajo med alternativnimi strankami, programi, ljudmi. Šele te nove razmere postavijo ljudi v vlogo volivcev. Pet let izkušenj v okvirih nove demokratične politične institucionalizacije in dvakratna neposredna volilna izkušnja seveda še ne zadoščajo za izoblikovanje volilnega telesa. Volilno telo v Sloveniji torej še ni dokončno izoblikovano in ni konsistentno in ni stabilno, temveč je v stanju valovanja. Osnovna značilnost stanja v volilnem telesu je visoka stopnja politične neopredeljenosti. Ta se izraža skozi volitve kot volilna abstinenca, pa tudi v obdobju med volitvami kot neopredeljenost do posameznih političnih strank. Nekako polovica volilnega telesa v obdobju med volitvami ne izraža svojih političnih preferenc, na samih volitvah pa se to pokaže v (naraščajoči) volilni abstinenci oziroma v volilnem opredeljevanju kot sleditvi večine. To seveda še posebej otežuje delo napovedovalcev volilnih izidov. Lahko bi rekli, da so v tem smislu prerazporeditve volilnega telesa pričakovane, še posebej pa lahko na tako prerazporeditev vplivajo kak poseg v strankarsko strukturo, pojav kake nove stranke ipd.

UREDNIŠTVO: Slovenci si še vedno ne moremo privoščiti, da bi pri »tretjem dnevniku zvedeli, ali so naši na volitvah zmagali ali izgubili«. Tempo objavljanja kolikor toliko pomembnih podatkov spominja na tretji svet. Lahko CJM »za kakšen teden« skrajša čakanje na prve verodostojne izide?

N. TOŠ: Seveda bi lahko bistveno skrajšali čas negotovosti in čakanja na izide. Že ob prvih volitvah 1990 se nam je ponudila izjemna priložnost, da bi v slovenskih razmerah preizkusili delovanje metodološko-informacijsko-tehnološkega servisa t. i. »exitpoll«. Ponujala se nam je namreč priložnost, da bi se podobno kot v nekaterih drugih vzhodnoevropskih državah volitvam v Sloveniji pridružili zahodnonemški raziskovalci z instituta IFES, Bad Godesberg. In to zastonj. Ponudbo smo posredovali takratnemu vodstvu RTV Slovenije, ki pa je sploh ni resno obravnavalo, potrebo po napovedovanju izida pa nadomestilo s svojimi »dopisniškimi« raziskavami. Žal se razmere ob drugih volitvah 1992 niso spremenile kaj dosti na bolje. Znanje in raziskovalna sredstva, s katerimi razpolagamo, brez dvoma omogočajo izvedbo take raziskave. Zahodnoevropske izkušnje kažejo, da televizijske hiše takih raziskav nikoli ne opravljajo same, ampak da se pri tem oprejo na razvite profesionalno vodene inštitute. Ob ustrezni pripravi in vnaprejšnjem dogovoru bi torej zlahka napovedali izid volitev najkasneje ob zaprtju volišč.

UREDNIŠTVO: CJM je nedavno pridobil sodoben telefonski studio. Bo konkuriral dosedanjim »velikim terenskim« raziskavam ali bo namenjen drugim vlogam?

N. TOŠ: S telefonskim studiem se nam predvsem odpira novo raziskovalno področje. Tu gre za hitre, sprotne, sorazmerno cenene aplikativne raziskave. V računalniško podprti telefonski anketni delavnici pa bodo seveda v največji meri izvajali raziskave volilnega opredeljevanja. Našega temeljnega raziskovalnega programa, predvsem še raziskave Slovensko javno mnenje in že uveljavljenih metod raziskovanja, zato ne bomo opuščali.

UREDNIŠTVO: V zadnjih letih je bilo nekaj poskusov antropološkega, fenomenološkega in tudi empiričnega portretiranja Slovence. Ima tudi SJM skico za portret Slovence? Se da tisočero preverb zgostiti v nekaj značilnih in prepoznavnih potez?

N. TOŠ: Te tisočere preverbe, kot pravite, res dajejo slutiti neke obrise. Pri tem mislim na preverbe, kot potekajo v vsem več kot 25-letnem obdobju raziskovanja. V zadnjih nekaj letih, pa čeprav ob družbenem preobratu, osamosvojitvi ni pričakovati globljih sprememb v človekovem razumevanju, čustvovanju, izražanju njegovih vrednot in interesov. Premiki, spremembe nastajajo mnogo bolj zložno, kot menijo tisti, ki se čutijo poklicane za spreminjanje, za zdravljenje duš. Seveda je preteklost v nas neizbrisno prisotna. In dodajmo, da vsako obdobje nosi s sabo pozitivne vrednote in doživetja. V totalitarnih družbenih okvirih je ta neizbrisnost preteklosti, ta počasnost spreminjanja vrednot razlog za nestrpnost in dejanja zla. Ko sem pred dvema letoma odgovarjal na podobno zastavljeno vprašanje Štefanu Kališniku za Naše razglede, sem to ponazoril takole: razumevanje družbenega bistva lastnine je ljudem ostalo kljub desetletjem izgubljene izkušnje. To, denimo, kažejo raziskave iz sredine 60-ih let in tudi vse kasnejše, ki so nakazovale nesprejemljivost omejevanja zasebne lastnine nasploh in še posebej lastnine nad obdelovalno zemljo. Ob koncu 60-ih let raziskava ugotovi zavzemanje za delničarske oblike lastnine, zastavi se vprašanje oz. problem produktivnega zasebnega vlaganja ipd. Institut zasebne lastnine je torej vseskozi neizbrisno prisoten v zavesti ljudi. Z odčaranjem socializma, po Habermasu, ko po preobratu zasebna lastnina pridobi veljavo, ko ljudje množično izrečejo podporo lastninjenju, pa s tem v njih niso izbrisani vsi, predvsem pozitivni sledovi bližnje preteklosti. Obstajajo izkustva in vrednostne usmeritve, ki se izražajo skozi razumevanje humanega bistva socializma nasproti kapitalizmu. To v primeru Slovencev še posebej ustreza praksi »blagega totalitarizma«. Slovenci torej še vedno vrednotijo socialno zaščitenost. Pomika od socializma h kapitalizmu vsaj v okviru lastne izkušnje v slovenskih razmerah ne razumejo kot premika v smeri večje humanosti, temveč v smeri večje učinkovitosti družbe. Iz tega izhaja visoko vrednotenje socialnih funkcij države, še vedno prevladujoča težnja po zmanjševanju socialnih razlik, ki ne temeljijo na delu, zaslugi, storitvi; subjektivno razpoznavanje revščine itd. V vrednotenju ljudi se torej v zadnjem času ni nič tako bistveno spremenilo, kar močno pa so se spremenile razmere, ki določajo pogoje njihovega preživetja. Seveda lahko obrise Slovencevega vrednostnega profila iščemo tudi v drugih presekih. Npr. v preseku religiozne zavesti, v razumevanju in vrednotenju družine, v etničnem oz. nacionalnem preseku in drugih. Pa prepustimo to kakšni drugi priložnosti.

Z dr. Nikom Tošem se je pogovarjal Vlado Mihelj.